

INSTYTUCJA RODZINY JAKO KANAŁ RUCHLIWOŚCI SPOŁECZNEJ

MAREK ŻYROMSKI

ABSTRACT. Żyromski Marek, *Instytucja rodziny jako kanał ruchliwości społecznej* (Family as the social institution and channel of the social mobility). Rodzina w czasach szybkich przemian, Roczniki Socjologii Rodziny, XIII, Poznań 2001. Adam Mickiewicz University Press, pp. 45-55. ISBN 83-232-1172-8. ISSN 0867-2059. Text in Polish with a summary in English.

Marek Żyromski, Instytut Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza (Institute of Political Sciences and Journalism Adam Mickiewicz University), ul. Szamarzewskiego 89, 60-568 Poznań, Polska–Poland.

I

Wprawdzie koncepcja ruchliwości społecznej została wprowadzona do badań socjologicznych już kilkadziesiąt lat temu, jednak do dziś dnia nie cieszy się nadmiernym zainteresowaniem ze strony badaczy życia społecznego. Socjologiczna koncepcja ruchliwości społecznej została stworzona przez badacza amerykańskiego rosyjskiego pochodzenia Pitirima Sorokina. Zdefiniował on ruchliwość społeczną jako „fenomen przemieszczania się jednostek w obrębie przestrzeni społecznej”¹. Sorokin wyróżnił jednocześnie dwa podstawowe rodzaje ruchliwości społecznej :

1) horyzontalną – przemieszczanie jednostek z jednej grupy do drugiej, usytuowanej na tym samym poziomie;

2) wertykalną – przejście jednostki z jednej warstwy społecznej do drugiej, powiązane ze zmianą jej statusu społecznego.

Wertykalna (czyli inaczej pionowa) ruchliwość społeczna może występować albo w postaci awansu społecznego, albo przeciwnie, jako degradacja społeczna. Oczywiście te trendy społeczne muszą zostać odniesione do całego systemu stratyfikacji społecznej danego społeczeństwa, tworząc ruchliwość ekonomiczną, polityczną, zawodową i tak dalej. Jednocześnie mamy do czynienia z sytuacją, kiedy albo

¹ P. A. Sorokin, *Social and Cultural Mobility*, The Free Press of Glencoe 1959, s. 3.

poszczególne jednostki wchodzi do wyższej warstwy społecznej, albo cała grupa (której stanowią część) zmienia swe miejsce w przestrzeni społecznej. Sorokin wprowadził również dwa wskaźniki opisujące pionową ruchliwość społeczną:

- 1) intensywność pionowej ruchliwości społecznej (inaczej dystans społeczny) – liczba warstw, które przeszła jednostka w danym okresie;
- 2) powszechność pionowej ruchliwości społecznej – liczba osób, które zmieniły swoją pozycję społeczną w danym okresie.

Powszechność ta może być ujmowana albo absolutnie, albo względnie, poprzez wskazanie na proporcję osób zmieniających swą pozycję społeczną w stosunku do całości populacji. Dzięki połączeniu danych o intensywności i powszechności uzyskuje się sumaryczny indeks pionowej ruchliwości społecznej. „Stratyfikacja społeczna o tej samej wysokości i profilu może posiadać różną strukturę wewnętrzną, wywołaną różnicami w intensywności i powszechności poziomej i pionowej ruchliwości społecznej. Teoretycznie mogłoby istnieć ustratyfikowane społeczeństwo, w którym pionowa ruchliwość społeczna równałaby się zeru².”

Cyrkulacja w społeczeństwie (a więc zarówno awans, jak i degradacja społeczna), odbywa się poprzez szereg tak zwanych kanałów, takich jak: armia, kościół, szkoła oraz organizacje polityczne, ekonomiczne czy zawodowe. Oczywiście występowanie i znaczenie tych kanałów ruchliwości społecznej zależy od struktury danego społeczeństwa. Kanały ruchliwości społecznej to kolejna „kalka językowa” z języka angielskiego (*channels of social mobility*). Pełnią one równocześnie funkcję sita, doprowadzając tylko nieliczne, najbardziej odpowiednie jednostki, do wyższych warstw społecznych. Jednak, jak wskazywał Pitirim Sorokin, zasadnicze kryterium oceny danej jednostki zawsze stanowiła rodzina³. Jego zdaniem czynniki selekcji osób do klas wyższych kumulują się w kolejnych pokoleniach, doprowadzając nawet do sytuacji, w której klasy wyższe składają się z ludzi lepiej zbudowanych i bardziej inteligentnych niż reszta społeczeństwa⁴. Pitirim Sorokin, mniej lub bardziej świadomie, przesunął się więc na pozycje niebezpiecznie bliskie teoriom rasi-towskim. Nic więc dziwnego, iż zdaniem omawianego autora, do najważniejszych czynników pionowej ruchliwości społecznej należy zaliczyć:

- 1) uwarunkowania o charakterze demograficznym,
- 2) odmienność dzieci od rodziców (np. intelektualną),
- 3) zmiany o charakterze środowiskowym,
- 4) wadliwy rozdział jednostek w obrębie poszczególnych warstw społecznych⁵.

Z kolei zdaniem Raymonda Arona należy rozróżnić ruchliwość pionową brutto i netto: o ile ruchliwość brutto polega na bezpośrednim porównaniu pozycji ojców i synów, to netto „otrzymuje się przez odjęcie od ruchliwości pionowej brutto,

² Tamże, s. 137.

³ Tamże, s. 184.

⁴ Tamże, s. 250, 275, 311, 317.

⁵ Tamże, s. 346.

ruchliwości będącej następstwem zmian podziału zawodowego”⁶. Przykładowo, wzrost liczby stanowisk pracy w przemyśle czy obecnie w sektorze usług spowodował zwiększenie się liczby kadry kierowniczej. Zdaniem szeregu badaczy wysoki poziom pionowej ruchliwości społecznej stanowi cechę charakterystyczną systemu państw postindustrialnych, a szczególnie Stanów Zjednoczonych⁷. Tymczasem, jak wykazał w swych analizach społeczeństwa amerykańskiego Charles Wright Mills, pozycja danej rodziny, a nawet czynniki tak zwanego przypisanego statusu społecznego (*ascribed status*) niejednokrotnie odgrywają dominującą rolę dla określenia pozycji społecznej konkretnej osoby. Przedwcześnie zmarły socjolog amerykański nazwał to korzystnymi warunkami rodzinnymi (*the prosperous family circumstances*)⁸. Bez wątplenia jednak wysoki poziom pionowej ruchliwości społecznej nie stanowi wyjątku *signum specificum* współczesnej cywilizacji zachodniej. „Stwierdzenie, iż wysoka pionowa ruchliwość społeczna stanowi monopol cywilizacji zachodniej jest równie błędne jak rozpowszechnione”⁹. Stąd też zagadnienia ruchliwości społecznej zasługują niewątpliwie na podjęcie możliwie szerokich badań porównawczych, najlepiej o charakterze historyczno-socjologicznym¹⁰. Problematyka ruchliwości społecznej powinna być także prezentowana w ścisłym powiązaniu z teorią struktury społecznej¹¹. Można również wskazać na powiązania pomiędzy poziomem ruchliwości społecznej a charakterem systemu politycznego w danym społeczeństwie. Przepuszczalnie „wszystkie wielkie mocarstwa były w przeszłości rządzone monokratycznie”¹². Według Stanisława Leonarda Andrzejewskiego (Andreski) – „monokracja wpływa w sposób wyrównujący na społeczną stratyfikację. W obliczu potężnego despoty wszyscy pozostali są niewolnikami”¹³. Równocześnie jednak pomocnicy despoty sami stwarzają prawdziwą drabinę pionowej ruchliwości społecznej. Poza tym „monokracja jest skorelowana z wysoką ruchliwością międzywarstwową. Podstawowym filarem władzy despoty jest możliwość awansowania i degradowania”¹⁴. Wprowadzony przez Andrzejewskiego neologizm, „ruchliwość międzywarstwową” jest określony jako „ruch jednostek i grup pomiędzy warstwami społecznymi”¹⁵.

⁶ R. Aron, *Główne klasy i ruchliwość społeczna*, [w:] S. L. Andrzejewski, J. Ostaszewski, *Uwarstwienie a rozwój społeczny. Wybór Pism*, Londyn 1964, s. 238.

⁷ Przykładowo D. Bell, *The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*, The Free Press of Glencoe 1960, s. 22.

⁸ C. W. Mills, *The American Power Elite: A Collective Portrait*, [w:] C. W. Mills, *Power, Politics and People*, New York 1963, s. 198.

⁹ S. Andreski, *Elements of Comparative Sociology*, London 1964, s. 237.

¹⁰ M. Żyromski, *Możliwości badań porównawczych nad ruchliwością społeczną*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1986/4, s. 265-274.

¹¹ B. W. Mach, W. Wesolowski, *Ruchliwość a teoria struktury społecznej*, Warszawa 1982; por. recenzja autora niniejszego szkicu. „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1983/2, s. 265-267.

¹² S. Andrzejewski, *Military Organization and Society*, London 1954, s. 98.

¹³ Tamże, s. 101.

¹⁴ Tamże, s. 137.

¹⁵ Tamże, s. 191.

Zadaniem niniejszego szkicu jest próba wskazania na instytucję rodziny jako kanału ruchliwości społecznej – szczególnie w aspekcie historycznym. Niezwykle znaczącym kanałem ruchliwości społecznej była (i oczywiście nadal jest) instytucja rodziny, która przede wszystkim określa pozycję społeczną swych członków. Przynależność do rodziny często ułatwia również dalszy awans społeczny. Przykładowo – w układzie administracyjno-militarnym cesarstwa rzymskiego w okresie pryncypatu „trybuni wojskowi z reguły służyli w armiach dowodzonych przez swych bliskich krewnych”¹⁶. Wprawdzie każde społeczeństwo szczególnie chętnie ekscytuje się karierami osób wywodzących się z tak zwanych nizin społecznych (*self-made men*), jednak zdecydowana większość osób zmienia swą pozycję społeczną stopniowo – bez nagłych wzlotów czy upadków. Z przypadkami wysoce intensywnej ruchliwości społecznej mamy do czynienia szczególnie często w okresach politycznego wrzenia, wojen czy rewolucji. „Rewolucje stanowią przypadki grupowej ruchliwości pionowej, podczas których zorganizowana grupa zastępuje inną grupę na szczycie piramidy społecznej”¹⁷. Istotne rozróżnienie polega wreszcie na odróżnieniu indywidualnej kariery danej osoby (ruchliwość wewnątrzpokoleniowa) od awansu dokonywanego się w przeciągu kilku pokoleń (ruchliwość międzypokoleniowa). Najczęściej bada się jednak tylko przedstawicieli dwóch kolejnych pokoleń tej samej rodziny.

II

Przykład stosunowo dobrze poznanego historycznie istniejącego systemu społecznego może stanowić społeczeństwo starożytnego Rzymu – szczególnie w okresie pryncypatu. Wprawdzie pojawiają się coraz liczniejsze analizy historyczno-socjologiczne rzymskiego społeczeństwa¹⁸, ale nadal brak pogłębionych badań nad ruchliwością społeczną w tym okresie¹⁹. Badania porównawcze nad społeczeństwami historycznie istniejącymi są znacznie ograniczone z powodu wysoce nierównego występowania przedstawicieli różnych klas społecznych w źródłach historycznych. W przypadku systemu społecznego starożytnego Rzymu, analizie porównawczej o charakterze historyczno-socjologicznej poddają się właściwie jedynie przedstawi-

¹⁶ R. Syme, *Tacitus*, Oxford 1958, vol. I, s. 34.

¹⁷ S. Andreski, *Elements of Comparative Sociology*, London 1964, s. 239.

¹⁸ Przykładowo: K. Hopkins, *Conquerors and slaves. Sociological studies in Roman history*, vol. 1, Cambridge 1978; idem, *Death and renewal. Sociological studies in Roman history*, vol. 2, Cambridge 1983.

¹⁹ Wyjątek stanowić może jedynie artykuł cytowanego już autora: K. Hopkins, *Elite mobility in the Roman Empire*, [w:] *Studies in ancient society* (ed. M. I. Finley), London – Boston 1974, s. 103-120; por.: M. Żyromski, *Kilka uwag o kwestii ruchliwości społecznej w starożytnym Rzymie*, *Electrum*, vol. 4, Kraków 2000, s. 115-126; idem, *Some patterns of senatorial vertical social mobility in the Early Roman Empire* (w druku).

ciele rzymskiej elity, czyli *ordo senatorius*²⁰. O ciągłej potrzebie prowadzenia badań w zakresie ruchliwości społecznej szczególnie wyraźnie może świadczyć opinia, według której rzymska oligarchia dominująca w życiu społecznym schyłku republiki rzymskiej, opisywana jest nawet jako kasta społeczna²¹. Opinia ta wydaje się jednak nadmiernie przesadzona, gdyż również i system społeczny okresu rzymskiej republiki daleki był od układu kastowego. Awans społeczny przedstawicieli warstw niższych do pozycji rzymskiej *nobilitas* spowodowany był zwłaszcza przez czynniki natury demograficznej, a szczególnie stanowił wynik nasilającego się procesu wymierania starych rodów patrycjuszowskich²². W związku z tym, już pod koniec okresu rzymskiej republiki nastąpiło wyraźne zmniejszenie trudności awansu społecznego²³. Charakterystyczne, iż rodziny, którym udało się wznieść w hierarchii prestiżu społecznego aż do stanu senatorskiego (*ordo senatorius*), z reguły pozostawały przez okres kilku pokoleń na szczycie rzymskiego społeczeństwa. Niezwykle rzadkie były bowiem przypadki degradacji społecznej – zdecydowanie częściej mamy do czynienia natomiast z wymarciem danego rodu.

Z kolei w okresie cesarstwa podstawę utrzymania przez rodzinę wysokiej pozycji społecznej stanowiła przede wszystkim lojalna służba w armii i administracji państwa. Wysokie urzędy otrzymywały z reguły osoby blisko powiązane z panującą dynastią²⁴. Mimo to, już potomkowie senatorów, którzy doszli do szczytu rzymskiej drabiny społecznej dzięki lojalnej służbie dla władcy, bardzo często zadowalali się jedynie dziedziczeniem bogactwa i pozycji społecznej²⁵. Jednak przedstawiciele stanu senatorskiego, stopniowo rezygnując z aktywnej służby publicznej (jako typowa *leisure class*), przestali być jednocześnie użyteczni dla cesarzy; było to niewątpliwie jednym z powodów stopniowego odsuwania senatorów od władzy w połowie wieku trzeciego. Coraz większą rolę zaczęła natomiast odgrywać armia, która właśnie w trzecim wieku stała się podstawowym kanałem ruchliwości społecznej²⁶.

Ostatnim okresem wyróżnianym w historii rzymskiej cywilizacji (po królestwie, republice i pryncypacie) był dominat (284 – 476 r.) określany jako absolutna i nieskrępowana władza cesarza. Zdecydowana większość badaczy obserwuje w okresie dominatu znaczne obniżenie intensywności pionowej ruchliwości społecznej. „W przeciwieństwie do tego okresu [pryncypatu], czasy od trzeciego wieku naszej ery aż do upadku cesarstwa rzymskiego na zachodzie są określone przez wielki spa-

²⁰ M. Żyromski, *Prosopographie und Geschichte: das Problem der Vertretbarkeit des Quellenmaterials unter besonderer Berücksichtigung der Senatoren der Provinz Moesia Inferior im Prinzipat*, [w:] *Prosopographica*, Poznań 1993, s. 133-140.

²¹ L. Homo, *Roman Political Institutions from City to State*, London 1929, s. 134.

²² Tamże, s. 35.

²³ P. A. Sorokin, op. cit., s. 148.

²⁴ R. Syme, *The Roman Revolution*, Oxford 1939, s. 369.

²⁵ K. Hopkins, *Conquerors and slaves. Sociological studies in Roman history*, vol. 1, Cambridge University Press 1978, s. 183.

²⁶ G. Alföldy, *Römische Sozial-Geschichte*, Wiesbaden 1975, s. 134.

dek ruchliwości społecznej. Zasadą stało się dziedziczenie pozycji społecznej oraz przypisywanie »na zawsze« do pozycji rodziców. Społeczeństwo przesunęło się w stronę ścisłego systemu kastowego²⁷.

Niemniej, nawet w czasach pryncypatu, kiedy to rzymska cywilizacja osiągnęła (jak się wydaje) najwyższy poziom ruchliwości społecznej, istotny awans społeczny dokonywał się najczęściej w okresie dwóch czy też nawet trzech pokoleń. „We wczesnym cesarstwie nie istniały kasty. Przedsiębiorczy mężczyzna mógł łatwo, poprzez zwiększanie swojego majątku, przejść od pozycji chłopca do pozycji posiadacza ziemskiego i jako taki wejść do grupy arystokracji municypalnej, otrzymać rzymskie obywatelstwo, zostać ekwita, a w końcu członkiem arystokracji senatorskiej. Taki awans można było osiągnąć w ciągu dwóch lub trzech pokoleń²⁸. Również i inni badacze wskazują na większe znaczenie ruchliwości międzypokoleniowej niż wewnątrzpokoleniowej w systemie społecznym starożytnego Rzymu²⁹.

W ramach rzymskiego systemu społecznego szczególnie dobrze znany autorowi niniejszego szkicu jest zbiór prawie trzystu najwyższych przedstawicieli rzymskiej armii i administracji (namiestnicy prowincji i legaci legionów), działający na terenie prowincji dolnodunajskich (obie Mezje, obie Panonie i Dacja) w okresie pryncypatu³⁰. Na tym niezwykle istotnym (granicznym), ale trudnym i uciążliwym obszarze Imperium Romanum działały szczególnie osoby wywodzące się z niższych warstw rzymskiego społeczeństwa, pragnące dzięki służbie nad dolnym Dunajem zrobić dalszą karierę w rzymskiej armii i administracji. Osoby te, określane mianem „założycieli świetności rodu”, to z reguły *homines novi*, którzy doszli do wybitnej pozycji szczególnie dzięki wykazanym predyspozycjom militarnym, działając w elicie prowincji dolnodunajskich; duże znaczenie miało również zawarcie korzystnego politycznie małżeństwa. Ich potomkowie najczęściej dochodzili do konsulatu przez kolejne trzy lub cztery pokolenia, z reguły wchodzili też do rzymskiego patrycjatu, skutecznie natomiast unikali wszelkich uciążliwych stanowisk w służbie publicznej (zwłaszcza o charakterze militarnym). Opierając się więc na odziedziczonej pozycji społecznej, zachowywali się jak typowi członkowie *leisure class*. Rodziny utrzymywały wysoką pozycję społeczną, uzyskaną przez przedstawiciela elity dolnodunajskiej, najczęściej przez okres trzech pokoleń.

Czasami jednak nagłe przyspieszenie kariery mogło okazać się groźne w skutkach. Przykładowo Decimus Terentius Scaurianus, pierwszy namiestnik prowincji Dacji (106 – 110 r.), załatwił swemu synowi (D. Terentius Gentianus) zwolnienie z piastowania vigintiviratu i przyspieszenie kwestury aż o pięć lat. Decimus Teren-

²⁷ P. A. Sorokin, op. cit., s. 149.

²⁸ M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford 1957, s. 525.

²⁹ M. P. Charlesworth, *The Roman Empire*, Oxford University Press 1951, s. 19; V. Pareto, *The Mind and Society*, New York 1935, vol. IV, s. 1840; P. A. Sorokin, *Social and cultural mobility*, The Free Press of Glencoe 1959, s. 162.

³⁰ M. Żyromski, *The Elite in the Lower Danube Provinces of the Roman Empire*, Mosina 1995.

tius Gentianus doszedł do konsulatu w nienormalnym wieku już około 27–28 lat (*consul suffectus* 116 r.), stając się specjalnym obiektem nienawiści ze strony cesarza Hadriana (SHA v. Hadr. 23, 4-6)³¹. Stąd też Gentianus przypuszczalnie odszedł nie na „własną prośbę”, a umierając krótko przed rokiem 130 (ILS 1046a), nie doszedł nawet do czterdziestki. Mimo to rodzina znalazła swą kontynuację w linii żeńskiej, uzyskując urząd konsula kolejno w pięciu pokoleniach, aż do początków trzeciego wieku.

Charakterystycznym zjawiskiem dla rzymskiej służby publicznej było umieszczanie młodszych krewnych pod swoją komendą. Zjawisko to wiąże się niewątpliwie z dużym wpływem stosunków interpersonalnych (adopcja, patronat) i ogólnie statusu przypisanego na losy i karierę członków *ordo senatorius*. Dzięki umieszczeniu bliskich krewnych na stanowiskach podległych swej władzy, nie tylko pomagano im w dalszym odbyciu kariery, ale również wprowadzano młodych senatorów w obowiązki, które później często przychodziło im pełnić na bardziej zaawansowanych etapach *cursus honorum*. Czasami dochodziło do prawdziwego splotu osobistych zależności. Przykładowo L. Minicius Natalis Quadronius Verus służył jako dowódca legionu w Brytanii (*legatus legionis VI Victricis*) pod komendą Cn. Miniciusa Faustinususa, który z kolei dowodził legionem w Pannonii Górnej (*legatus legionis XIV Gemina*) pod kierunkiem starszego Natalisa (L. Minicius Natalis), gdzie równocześnie młodszy Natalis odbywał trybunat wojskowy³². Najczęściej przyszli senatorzy odbywali pod komendą swych starszych krewnych właśnie trybunat wojskowy (*tribunus militum legionis laticlavius*) – wśród elity prowincji dolnodunajskiej notujemy aż osiem takich przypadków. W dalszych dwóch przypadkach towarzyszone ojcom nie tylko w charakterze trybuna wojskowego, ale również legata w prowincjach podległych bezpośredniej władzy senatu (*legatus proconsulis provinciae*). Natomiast w trzech przypadkach synowie piastowali jedynie urząd (*legatus proconsulis*).

Można wskazać także na szereg przypadków korzystnych politycznie małżeństw, zawieranych przez przedstawicieli elity dolnodunajskiej³³. Na przykład przyszły cesarz Hadrian, przez związek małżeński wszedł do rodziny cesarza Trajana. Ti. Claudius Pompeianus, poślubiając w roku 169 Lucillę (wdowę po Luciusu Verusie), został zięciem cesarza Marka Aureliusza. Charakterystyczne, iż ten prawdziwy „filozof na tronie”, specjalnie wybierał na swych zięciów osoby, które z uwagi na stosunkowo niskie pochodzenie społeczne nie mogły żywić ambicji do objęcia cesarskiej purpury. Zresztą małżeństwo z prawie trzykrotnie młodszą od niego Lucillą nie przyniosło Pompeianusowi szczęścia, gdyż żona wraz z kochankiem została skazana na śmierć. Rzymscy senatorzy żenili się najczęściej około dwudziestego piątego roku życia, kiedy to rozpoczynali (wraz z objęciem urzędu kwestora),

³¹ R. Syme, *Emperors and Biography. Studies in the Historia Augusta*, Oxford 1971, s. 116.

³² A. R. Birley, *The People of Roman Britain*, Univ. of California Press, Berkeley 1980, s. 37.

³³ M. Żyromski, *Rodzina jako czynnik ruchliwości społecznej*, [w:] *Rodzina w starożytnym Rzymie*, Bydgoszcz 1992, s. 141-155.

swoją właściwą karierę polityczną (*cursus honorum*)³⁴. Poparcie przyszłego teścia miało więc niejednokrotnie decydujące znaczenie dla kariery młodego rzymskiego senatora. Niemniej niezwykle rzadki przypadek degradacji społecznej jest także związany z kwestiami matrymonialnymi. A mianowicie P. Mummius Sisenna Rutilianus poślubił córkę pseudoprороka Alexandrosa z Abonuteichos. Prawdopodobnie właśnie dlatego nie osiągnął powtórzenia konsulatu, pomimo iż był synem konsula eponimicznego (P. Mummius Sisenna).

III

Prawdopodobnie jedną z najbardziej uniwersalnych przyczyn ruchliwości społecznej, ściśle związaną z funkcjonowaniem rodziny i kwestiami demograficznymi, jest niezdolność wyższych warstw społecznych do przetrwania w ciągu szeregu kolejnych pokoleń. Już bowiem od czasów antycznych przedstawiciele wyższych warstw społecznych unikali posiadania zbyt licznych rodzin, obawiając się chociażby konieczności nadmiernego podziału majątku, a w rezultacie zubożenia i obniżenia pozycji swego rodu. Jedną z koncepcji tłumaczących żywiołowe zaangażowanie się europejskiego rycerstwa w wyprawy krzyżowe wskazuje właśnie na chęć pozbycia się nadmiaru mężczyzn w rodzinie. Zapewne podobną rolę spełniały także i klasztory w odniesieniu do przedstawioelek płci pięknej, dla których z kolei często nie starczało wystarczającego posagu. Z kolei tę, powiedzmy „społeczną”, rolę klasztorów tłumaczy się niepowodzenie ruchów reformacyjnych w Polsce czy Hiszpanii, gdzie warstwa szlachecka była przecież najliczniejsza w Europie (ponad 10% społeczeństwa).

Natomiast w średniowiecznej Francji arystokracja stanowiła zaledwie około jeden procent społeczeństwa³⁵. W czternastowiecznej Francji w ciągu tylko jednego stulecia wymarła około połowa szlacheckich i arystokratycznych rodów. Przeciętny okres trwania francuskiej rodziny arystokratycznej wynosił w okresie średniowiecza zaledwie 3-6 pokoleń³⁶. Charakterystyczne, iż okres ten bardzo wyraźnie koresponduje z – przedstawionym powyżej – czasem istnienia rodzin senatorskich w starożytnym Rzymie. Jeżeli nawet rodziny arystokratyczne przetrwały w kolejnych pokoleniach, to niejednokrotnie ich przedstawicielom nie chciało się już wykonywać (niejednokrotnie uciążliwych i/lub niebezpiecznych), obowiązków związanych z ich wysokim statusem społecznym – zwłaszcza dotyczyło to pełnienia służby wojskowej. Właśnie z tego powodu rzymska arystokracja (*ordo senatorius*) była odsuwana od władzy i stanowisk w trzecim wieku naszej ery, co dawniejsza historiografia wiązała wyłącznie z tak zwanymi reformami cesarza Galliena. W okresie średniowiecza

³⁴ M. Żyromski, *Zasadnicze etapy rozwoju rodziny europejskiej – część pierwsza*, Roczniki Socjologii Rodziny, vol. V, Poznań 1993, s. 46.

³⁵ B. W. Tuchman, *A Distant Mirror. The Calamitous 14th Century*, London 1979, s. 17.

³⁶ Tamże, s. 18.

służba zbrojna stanowiła uzasadnienie dominującej pozycji europejskiego rycerstwa w feudalnej strukturze społecznej („ci co bronią”). Wraz z kształtowaniem się najpierw wojsk zaciężnych, a potem armii z poboru, pozycja arystokracji zaczęła być kwestionowana. Przecież polska szlachta stopniowo coraz mniej „paliła się” do udziału w tak zwanym pospolitym ruszeniu. Tylko w tych państwach, gdzie szlachta potrafiła przystosować się do zachodzących coraz szybciej przemian społeczno-gospodarczych, udało jej się zachować dominującą pozycję w ramach systemu społecznego (Anglia, Prusy).

Przypadki grupowej ruchliwości społecznej polegają jednak nie tylko na zmianie pozycji społecznej przez całe klasy czy warstwy społeczne. Od czasu do czasu powstają bowiem nowe grupy społeczne, które uzyskują od razu określone miejsce w systemie stratyfikacji społecznej. Obecnie takie nowe grupy kształtują się najczęściej na bazie zawodu – na przykład wynalazek komputerów spowodował powstanie zawodu i grupy informatyków. Także i taka sytuacja nie stanowi wbrew pozorom *signum specificum* współczesnej cywilizacji industrialnej czy postindustrialnej. Przykładem takiej grupowej ruchliwości społecznej może być pojawienie się i awans społeczny duchowieństwa w okresie późnej starożytności, a zwłaszcza w czasach średniowiecza. Charakterystyczne, iż pozycja tej grupy społecznej w ramach feudalnego systemu społecznego była związana – podobnie jak w przypadku rycerstwa – z uzasadnieniem funkcjonalnym („ci co się modlą”).

Zarówno więc demograficzne, jak i społeczne przyczyny niewypełnienia przez klasy wyższe swej roli w państwie powodowały istotne luki w systemie stratyfikacji społecznej, które musiały zostać wypełnione przez ambitnych i przebojowych przedstawicieli klas niższych. Wskazane procesy społeczne nie były bynajmniej ograniczone do obszaru europejskiego kręgu cywilizacyjnego. Przykładowo, aż co dziesiąty wyższy urzędnik cesarskich Chin w okresie dynastii Tang pochodził z nizin społecznych; za rządów dynastii Sung ten odsetek wzrósł do 15%, a w czasach dynastii Ming nawet do 23% (nie wyłączając samego założyciela dynastii Ming)³⁷. Jeszcze częściej można było zrobić błyskotliwą karierę w systemie militarno-administracyjnym cesarstwa tureckiego. W okresie prawie dwustu lat po zdobyciu Konstantynopola przez Turków (1453-1625 r.), niemal wszyscy wielcy wezyrowie wywodzili się z grona ludności podbitej (88% spośród 48 wielkich wezyrów)³⁸.

Zjawisko ruchliwości społecznej jest najczęściej postrzegane i badane w aspekcie pionowym (wertikalnym) – jako awans i/lub degradacja społeczna. Tymczasem o ruchliwości społecznej mówimy także w aspekcie poziomym (horyzontalnym) – jako geograficzna zmiana miejsca zamieszkania lub zmiana miejsca pracy (jednak nie związana z awansem czy degradacją). Obecnie jesteśmy przyzwyczajeni do

³⁷ K. A. Wittfogel, *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power*, New Haven 1957, s. 351.

³⁸ S. L. Andrzejewski, J. Ostaszewski, *Uwarstwienie a rozwój społeczny. Wybór Pism*, Londyn 1964, s. 155.

w miarę częstych zmian miejsca zamieszkania, choć z powodu wysoce niekorzystnej relacji cen mieszkań do przeciętnych zarobków w Polsce – również i pod względem ruchliwości horyzontalnej odbiegamy znacznie od zachodnich standardów. Nic więc dziwnego, że w ogłoszeniach matrymonialnych bardzo często znaleźć można informacje o własnym mieszkaniu jako istotnym argumencie, pozwalającym nie tylko zmienić stan cywilny, ale także zmienić miejsce zamieszkania. W świadomości społecznej społeczeństwa historycznie istniejące charakteryzowały się minimalnym poziomem horyzontalnej ruchliwości społecznej, a większość ludzi zmarło w tej samej wsi czy w mieście, w której przyszło na świat. Jednak także i w czasach wcześniejszych możemy wskazać na szereg przykładów mobilności horyzontalnej. W okresie starożytnego Rzymu przedstawiciele administracji, dowódcy wojskowi czy po prostu zwykli legionieści niejednokrotnie służyli kolejno w odległych regionach Imperium Romanum; wcale nierzadkie były przypadki przenoszenia się z Brytanii do Syrii czy vice versa. W czasach średniowiecza pozornie bardzo sztywny feudalny układ społeczny pozwalał jednak na liczne przejawy poziomej ruchliwości społecznej. Jedyne tytułem przykładu wskazać można na wyprawy krzyżowe, podróże rzemieślników po całej Europie czy całe szlaki pielgrzymkowe. Równocześnie „miasto Rzym w roku jubileuszowym 1300 pękało w szwach od tłumów ludzi, którzy przybyli z całego zachodniego świata”³⁹. Pomimo ogromnych trudności z transportem „przed rokiem 1159 Jan z Salisbury dziesięciokrotnie przekroczył Alpy [...], a na początku piętnastego wieku spotykamy Margery Kempe, ekstatyczną mieszkankę z Lynn w Asyżu, Rzymie, Compostelli, Wenecji, Gdańsku, Aachen, nad rzeką Jordan i na wybrzeżu Norwegii”⁴⁰. Może więc wymienione podróże zmęczyły ją do tego stopnia, że Margery Kempe dla Chrystusa definitywnie wyrzekła się małżeńskich pieśzcot – jak relacjonowała około 1430 roku w swoich doświadczeniach mistycznych⁴¹. W końcu wielkie odkrycia geograficzne przełomu piętnastego i szesnastego wieku nie były bynajmniej przypadkiem, a przełom odrodzenia nie tyle stanowił zaprzeczenie okresu średniowiecza, co raczej z niego wyrastał. Mimo to wskazane przykłady ruchliwości społecznej stanowiły właśnie przypadki czy wyjątki, a nie przejawy szerszej tendencji.

Niewątpliwie, aż do przełomu rewolucji przemysłowej końca wieku osiemnastego zdecydowana większość mieszkańców Europy poruszała się w obrębie własnej społeczności lokalnej, a istotnym wydarzeniem była podróż do najbliższego miasteczka na targ. Także i małżeństwa zawierano z reguły w najbliższym sąsiedztwie; można więc powiedzieć, iż wtedy rodzina w minimalnym stopniu była czynnikiem poziomej ruchliwości społecznej.

³⁹ R. Brentano, *Western Civilization: the Middle Ages*, [w:] *Propaganda and Communication in World History*, ed. by Harold D. Lasswell, Daniel Lerner and Hans Speier, Honolulu 1979, vol. I, s. 554.

⁴⁰ Tamże, s. 555.

⁴¹ *Le livre de Margery Kempe*, Paris 1989, przedmowa A.Vauchez, s. V; cyt. za: B. Cottret, *Kalwin*, Warszawa 2000, s. 42, 368.

IV

Podsumowując, można stwierdzić, iż instytucja rodziny stanowi niewątpliwie bardzo istotny, jeżeli wręcz nie najważniejszy, czynnik ruchliwości społecznej, i to zarówno obecnie, jak i w czasach historycznych. Przychodzimy przecież na świat w rodzinie o określonym statusie społecznym, potencjale materialnym czy powiązaniach rodzinno-towarzyskich. Tymczasem zagadnienia ruchliwości społecznej są wyraźnie niedoceniane – zarówno ze strony historyków społecznych, jak i współczesnych badaczy życia społecznego. Rodzina potrafi nie tylko wydatnie ułatwić, ale i niestety utrudnić szanse awansu społecznego (a więc pionowej ruchliwości społecznej) danej osoby. Przykładowo: jednym już z niejako klasycznych przykładów tak zwanego statusu osiągniętego (*achieved status*) jest wykształcenie – szczególnie wyższe wykształcenie. Przecież to właśnie przewaga czynników statusu osiągniętego nad statusem przypisanym (*ascribed status*) pokazuje wzrost mobilności społecznej danego systemu społecznego. Tymczasem o ileż łatwiej jest dostać się na wyższą uczelnię, wywodząc się z rodziny inteligenckiej, mieszkającej w domu pełnym książek i rozmawiającej w obcych językach. I przeciwnie, trudno o wyrobienie dążeń edukacyjnych w rodzinach, w których podstawowym kontaktem z nauką jest odpowiednie policzenie kaucji za butelki – tak aby starczyło na kolejną flaszkę „Arizona”. Charakterystyczne też, iż w wielostronnych dyskusjach nad ewentualnym przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej praktycznie pomija się kwestie ruchliwości społecznej. Ale to już zupełnie inna historia...⁴²

FAMILY AS THE SOCIAL INSTITUTION AND CHANNEL OF THE SOCIAL MOBILITY

Summary

Undoubtedly, family forms one of the most important social institutions. Certainly, family can be described also as the channel of social mobility. So, the theoretical base for this article was formed by the sociological theory of social mobility, created by Pitirim Sorokin – American scientist of Russian origin.

First, the main currents and types of social mobility were presented, for instance as the horizontal and vertical social mobility. Later this article deals with many examples of social mobility in the history of Western civilization. These examples were presented in strict connection with the institution of family, which certainly forms one of the most important channels of social mobility.

⁴² Por. M. Żyromski, *Integracja z Unią Europejską – szanse i zagrożenia dla ruchliwości społecznej w Polsce* (w druku).